مروری بر رساله جوامع الشریعة امام رضاعليه‌السلام و ارزیابی سندی و دِلالی آن ـ
محسن احتشامی‌نیا، فهیمه فهیمی‌نژاد
فصلنامه تخصّصي مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال دهم، شماره ۴۰ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، پاییز ۱۳۹۲، ص ۵۵ ـ ۷۴

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

مروری بر رساله "جوامع الشریعة" امام رضاعليه‌السلام و ارزیابی سندی و دِلالی آن

محسن احتشامی نیا *
فهیمه فهیمی نژاد**

چکیده: نویسندگان، با معرفی رسالهٔ جوامع الشریعة که امام رضاعليه‌السلام در پاسخ مأمون نوشته، و ارزیابی سندی و دلالی آن، اعتبار رساله را نتیجه می‌گیرند. سپس به مرور درونمایهٔ آن در پنجاه موضوع در سه بخش عقاید، احکام و اخلاق می‌پردازند و چکیده نتایج را دریک جدول نشان می‌دهند.

کلیدواژه‌ها: امام رضاعليه‌السلام – آثار مکتوب / جوامع الشریعة (کتاب) / حدیث جوامع الشریعة – ارزیابی سندی / حدیث جوامع الشریعة – ارزیابی دلالی / حدیث جوامع الشریعة – درونمایه / احادیث امام رضاعليه‌السلام – جوامع الشریعة.

*. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد تهران مرکزی. m.ehteshaminia@yahoo.com
**. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات مدعو دانشگاه آزاد تهران مرکزی. FahimeFahiminejad@gmail.com

مقدمه

یکی از نعمتهای بزرگ خداوند به انسان، اراده و اختیار است. به همین دلیل در انجام تمام اعمال خویش، مسئول و پاسخگوی خدا است. انسانهای پیرو عقل برای صحت اعمال و راه فلاح و رستگاری خویش در طول زندگی، همواره به دنبال یک الگوی مناسب و استوار هستند. خدای متعال برای این نیاز فطری بشر، پیامبران و اوصیاء ایشان را فرستاده، که راه را به مردم نشان دهند تا آنان از راه راست منحرف نشوند. دراین میان تمام شیعیان به برکت وجود امامان معصوم و با پیروی از دستورات این بزرگواران، سریع‌تر و با اطمینان بیشتر به راه صواب رهنمون خواهند شد.

نسل‌هایی که پس از دورهٔ حضور امامان علیهم‌السلام می‌آیند، از طریق احادیث و روایاتی با آنها پیوند می‌یابند که به زحمت محدثان بزرگی چون شیخ کلینی، صدوق، مفید، طوسی و دیگر بزرگان انتقال‌یافته است. این گنجینه‌های ارزشمند، جان تشنگان را سیراب می‌کند و آنها را به سر منزل مقصود می‌رساند. یکی از این منابع گرانقدر، رساله امام رضا علیه‌السلام در باب عقائد، احکام و اخلاقیات است که در کتاب *تحف العقول* ابن شعبه حرّانی تحت عنوان رساله جوامع الشریعهٔ آمده است. امام رضا علیه‌السلام در این رساله به سرفصلهای اصلی در باب اعتقادات و امور شرعی اشاره می‌کنند. این مقاله پژوهشی در باب رساله یاد شده است.

معرفی رساله جوامع الشریعة

متن رسالهٔ جوامع الشریعه در کتاب *تحف العقول*[1] اثر حسن بن شعبه حرانی از علماء امامیه قرن چهارم هجری آمده است. او عالم، فقیه و محدث جلیل القدر متبحر، از مشایخ شیخ مفید(۴۱۳م) و معاصرین شیخ صدوق (۳۱۸م) است (*مدرس تبریزی*، ۱۳۷۴/ ج۸/

۱. در مورد این کتاب، علامه مجلسی می‌نویسد: به‌نسخه‌ای ارزشمند و کهن از این کتاب دست یافتیم که نظم آن دلالت بر منزلت مولفش می‌کند و بیشتر آن مواعظ و اصول آشکاری است که‌احتیاج به سند ندارد [*مجلسی*، ۱۴۰۳/ ج ۱ / ص ۲۹].

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

ص ۵۵ ؛ امین ، ۱۴۰۳/ ج ۵ / ص ۱۸۵). وفات او به سال **۳۳۲** ثبت شده است (قمی، ۱۳۶۳/ ص ۷۸).

عنوان رسالۀ مذکور چنین است: "پاسخ آن حضرت علیه‌السلام به مأمون در کلیات شریعت (جوامع الشریعه) زمانی که درخواست فراهم نمودن آنها را از وی نمود". در ذکر سبب نگارش این رساله آورده است: روایت شده که مامون فضل بن سهل[1] ذوالریاستین وزیر خود را نزد امام رضا علیه‌السلام فرستاده و گفت: از آنجایی که تو حجت خدا بر خلق و معدن علم هستی، دوست دارم کلیاتی از حلال و حرام و واجبات و مستحبات برایم فراهم کنی و امام رضا علیه‌السلام به فضل فرمودند: بنویس (*ابن شعبه*، ۱۳۵۵/۴۳۷).

همین رساله را شیخ صدوق در کتاب *عیون اخبار الرضا* علیه‌السلام به نام رسالۀ "محض الاسلام و شرایع الدین" با ذکر سلسله سند این چنین نقل کرده: عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری عطار (رضی الله عنه) در نیشابور در شعبان سال **۳۵۲** نقل کرده که علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری از فضل بن شاذان[2] این چنین نقل کرده است: مأمون از امام علیه‌السلام درخواست کرد رساله‌ای در این باب به صورت کوتاه و مختصر برایش بنگارد. امام علیه‌السلام محض الاسلام را برایش نوشت (*شیخ صدوق، بی‌تا* / ج ۲ /ص ۱۲۱). علامه مجلسی این رساله را با عنوان محض الاسلام در *بحارالانوار* به استناد از شیخ صدوق و ابن شعبه ذکر کرده است (*مجلسی*، ۱۴۰۳/ ج۱۰/ صص۳۶۶-۳۶۰).

با توجه به موارد ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت که:

۱- این رساله - چه با عنوان "محض الاسلام و شرایع الدین" و چه با عنوان "جوامع الشریعه" - منسوب به امام رضا علیه‌السلام است.

۱. فضل بن سهل (۱۵٤-۲۰۲) وزیر مامون و دارای تدبیر که ایرانی بوده و به‌دلیل تسلط در جنگ و سیاست به ذوالریاستین نامیده شده است [*زرکلی*، ۱۹۸٦/ج ۵/ ص ۱٤٦].

۲. فضل بن شاذان (۲٦۰م) عالم به‌علم کلام از فقهاء امامیه‌و صاحب ۱۸۰ کتاب است و وکیل امام رضا علیه‌السلام بوده است (*همان*).

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۲- این مجموعه به درخواست مأمون و در زمان ولایت‌عهدی امام رضاؑ نوشته شده است.

۳- موضوع رساله کلیاتی مربوط به حلال و حرام و واجبات و مستحبات به صورت مختصر و موجز است.

۴- این اثر مانند بقیهٔ آثار منسوب به آن حضرت، یکی از گنجینه‌های علوم بی‌پایان امام هشتم است. با توجه به دسیسه‌ها و نیرنگ‌های مأمون و تشکیل جلسات علمی به منظور تضعیف امام، نگارش این رساله نه تنها بعید و دور از ذهن نیست، بلکه دقیقا مطابق با اوضاع سیاسی، شبهات دینی و شرایط اجتماعی زمان امام بوده است.

در نسخهٔ *تحف العقول* آمده است:"فدعا الرضاؑ بدواة و قرطاس و قالؑ للفضل: الکتب" یعنی امام رضاؑ دوات و کاغذی خواستند و به فضل فرمودند بنویس (*ابن شعبه*، ۴۳۷/۱۳۵۵) ولی در نسخهٔ *عیون اخبار الرضا* آمده است: "و کتب (ؑ) له محض الاسلام"، یعنی: امامؑ برایش رسالهٔ محض الاسلام را نوشت. در هر حال، چه امام خود نوشته باشند و چه بر فضل املاء کرده باشند، عبارات و کلمات از امام رضاؑ است.

بررسی اعتبار سندی و دِلالی رساله

در مورد اعتبار سندی و دِلالی این رساله، مستنداتی ارزشمند در پایان‌نامه دکتری دکتر مهدی بیات مختاری تحت عنوان «*فضل بن شاذان نیشابوری، زندگی و آراء او*» صفحات ۳۱۵ تا ۳۲۳ آمده است که، مطالب این بخش از آن مأخذ اقتباس شده است.[۱] شیخ صدوق، دو حدیث طولانی به‌یک سند، از امام رضاؑ روایت کرده است: حدیث

۱. این پایان نامه در سال ۱۳۸۵ در دانشگاه قم دفاع شده و نسخه آن به شماره ۱۶۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه قم موجود است. بخش‌هایی از آن با ویرایش و اضافات، تحت عنوان "*خورشید شرق در سده سوم*" توسط مؤسسه کتابشناسی شیعه قم انتشار یافته که در سفینه شماره ۳۹ مقاله‌ای در معرفی و نقد آن آمده است. بخش‌های مورد استفاده در این مقاله، در کتاب یاد شده موجود نیست. توضیح اینکه مشخصات کتابشناختی منابعی که در این بخش یاد شده، در متن پایان‌نامه دکتر بیات مختاری آمده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

العلل و حدیث جوامع الشریعة یا نامهٔ امام رضاعلیه‌السلام به مأمون. بدین جهت هرآنچه در مورد سند حدیث العلل گفته شود، در مورد حدیث جوامع الشریعة نیز صادق است.

اینک از دو منظر به این سند می‌نگریم:

اول- ارزیابی سندی

در مقام ارزیابی سندی، به تعبیراتی از فقها و محدّثان برمی‌خوریم که اعتبار این دو حدیث را نشان می‌دهد. به عنوان نمونه:

۱- صحیحهٔ فضل بن شاذان[۱]:

نجفی، *جواهر الکلام* ۳۲/۱۷. آقا رضا همدانی، *مصباح الفقیه* ۲/ق۲ ص۵۹۹. سیدمحسن حکیم، *مستمسک العروة الوثقی* ۵۰۲/۸. سیداحمد خوانساری، *جامع المدارک* ۴۵۹/۱. روح الله خمینی، *المکاسب المحرمة* ۲۴۵/۱. سیدمحمدصادق روحانی، *فقه الصادق* ۶۰/۶ و ۳۸۱/۸-۳۸۷. شیخ حسین آل عصفور، *تتمة الحدائق الناضرة* ۱۴۳/۲. ابراهیم سلیمان، *الاوزان و المقادیر*/ ۶۹-۱۵۷.

۲- لایقصر عن الصحیح

نجفی، *جواهرالکلام*۲۸۵/۱۰. مرتضی انصاری، مکاسب۱۱/۲. سیدمحمدصادق روحانی، *منهاج الفقاهة* ۱۱۰/۲.

۳- حسن بل صحیح

روح الله خمینی، *المکاسب الحرمة* ۵۵/۲.

۴- سند قوی

میرزای قمی، *غنائم الایام* ۵/ ۳۹۸.

۱. برای رعایت اختصار، نام محدّثان و فقهای بزرگوار در اینجا بدون القاب و عناوین یاد می شود. این یاد کرد، براساس اسم اشهر و همراه با نام کتاب مربوط است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۵- معتبر

یوسف بحرانی، *الحدائق‌الناضرة*۱۰۰/۲و۲۹۹/۱۱. نجفی، *جواهرالکلام*۲۵۵/۱۰، ۳۰۴، ۳۱۳. سید محمد عاملی، *مدارک الاحکام* ۴۲۹/۴. سید احمد خوانساری، *جامع المدارک* ۵۷۵/۱. سیدمحمدصادق روحانی، *فقه الصادق* ۱۱۲/۶.

۶- حسن کالصحیح

مرتضی انصاری، *الطهارة* ۲۴۰/۱ و ۳۲۲/۲ و ۵۹۱ (چاپ قدیم)، *کتاب الصلاة* ۱/ ۳۸۰ و ۴۱۷ و ۸۶/۲ و ۱۷۱، *رسائل فقهیه*/ ۴۹؛ آقا رضا همدانی. *مصباح الفقیه* ۲/ق ۱ ص ۳۷۴. روحانی، *فقه الصادق* ۱۸۷/۲ و۲۰۲ و ۴۶۳/۴ و ۲۷۹/۶ و ۴۵۲/۱۴.

۷- سند جیّد

خمینی، *البیع* ۲/ ۴۶۳.

۸- حسن و حسنه

انصاری، *الطهارة* ۵۹۱/۲ قدیم، *الصلاة* /۱۲۶ قدیم، *الصلاة* ۲۳۴/۱. نجفی، *جواهر الکلام* ۱۴/ ۱۹۶. همدانی، *مصباح الفقیه* ۴۸۰/۲. سید محسن حکیم، *مستمسک العروة الوثقی* ۳۵۴/۳.

دوم- ارزیابی دِلالی

استناد به این حدیث، توسّط محدّثان و فقهای بزرگ در طول سده‌های مختلف از قرن چهارم تاکنون، نشان می‌دهد که آنان، این حدیث را معتبر و قابل استناد دانسته‌اند. در این زمینه، به نمونه‌های زیر اشاره می‌شود:

۱- صدوق. *من لا یحضره الفقیه* ۲۹۹/۱ ش۹۱۴، ۳۰۵/۱ ش ۹۱۹، ۴۵۴/۱ ش ۱۳۱۸، ۵۲۲/۱ ش ۱۴۸۵، ۵۴۱/۱ ش۱۵۱۰، ۴۵۷/۴

۲- علامه حلی. *مختلف الشیعة* ۱۸۷/۲ و ۳۲۷. *منتهی المطلب* ۱۹۶/۱ و ۲۶۴ و ۳۸۹ قدیم، ۲۴/۴ و ۴۳۷ جدید.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۳- محقق حلی. *المعتبر* ۱۶/۲ و ۴۶۶.

۴- شهید اول. *الذکری*/۱۱۳ و ۱۷۱ و ۱۸۰ و ۲۴۸.

۵- شهید ثانی. *روض الجنان*/ ۱۷۵ و ۳۸۳. *شرح لمعه* ۴۷۳/۱ و ۱۲۱/۲ و ۲۲۲/۸.

۶- سیدمحمد عاملی. *مدارک الاحکام* ۳/ ۲۷، ۱۲۵/۴ و ۴۲۹.

۷- محقق سبزواری. *ذخیرة المعاد* ۱۸۵/۲ و ۲۷۱ و ۲۷۴ و ۴۰۵ و ۴۰۶

۸- مجلسی. *بحار* ۵۰/۱، ۵۸/۶ و ۸۵ و حدود ۲۰ مورد دیگر.

۹- یوسف بحرانی. *الحدائق الناضرة* ۸۱/۲ و ۱۰۰ و ۱۲۱ و حدود ۲۰ مورد دیگر.

۱۰- سید محمدجواد عاملی. *مفتاح الکرامة* ۳۴/۵ و۳۶.

۱۱- سید علی طباطبایی. *ریاض المسائل* ۴۷/۴ و ۵۸ و ۱۰۹ و ۲۰۷، ۴۳۴/۵.

۱۲- صاحب معالم. *منتقی الجمان* ۲۸/۲ و ۲۰۳.

۱۳- مصطفی تفرشی. *نقد الرجال* ۵/ ۳۹۶.

۱۴- ابوالقاسم قمی. *غنائم الایام* ۸۳/۲ و۲۰۲ و۲۰۴، ۷۸/۳ و ۳۷۸، ۳۸۵/۵ و ۳۹۴ و حدود ۱۰ مورد دیگر.

۱۵- احمد نراقی. عواید الایام / ۱۸۸، *مستند الشیعة* ۴۳۵/۵ و ۱۸/

۱۶- بهاء الدین عاملی. *الحبل المتین*/ ۲۰۲.

۱۷- فاضل هندی. *کشف اللثام*۳۸/۲، ۱۶/۳ و ۱۱۹، ۱۴۵/۴ و حدود ۵ مورد دیگر.

۱۸- حرّ عاملی. *الفصول المهمة فی اصول الائمة* ۲۹۲/۱ و۴۴۴، *وسائل الشیعة*. حدود ۴۰ مورد.

۱۹- نوری. *خاتمة المستدرک* ۸۳/۵

۲۰- نجفی. *جواهر الکلام* ۳۳/۱، ۲/ ۲۶۷، ۳۸۲/۳ و حدود ۲۰ مورد دیگر.

۲۱- انصاری. *الطهارة* ۱/ ۳۹۹، *المکاسب* ۱۱/۲، فرائد الاصول ۱/ ۲۷۹، *الصلوة* ۳۱۳/۱ و حدود ۱۰ مورد دیگر.

۲۲- آقا رضا همدانی. *مصباح الفقیه* حدود ۳۰ مورد.

۲۳- محمدحسین نایینی. *الصلاة* / ۱۷.

۲۴- سید محمد بحرالعلوم. *بلغة الفقیه* ۲۱۹/۳ و ۲۲۰.

۲۵-محمدحسین اصفهانی. *صلاة الجماعة*/ ۷۴، *صلاة المسافر*/ ۱۵۴.

۲۶- سید محسن حکیم. *مستمک العروة الوثقی* ۳۵۴/۳، ۱۵۴/۴، ۶/۱۰ و ۹، و حدود ۱۰ مورد دیگر.

۲۷- سید احمد خوانساری. *جامع المدارک* ۱۰۱/۱، ۲۵۵/۲، ۴۶۴/۴، ۳۰۴/۵، و حدود ۱۰ مورد دیگر.

۲۸- سید محمد داماد. *الصلاة* (تقریر مؤمن قمی) / ۱۴ و ۲۲، *الصلاة* (تقریر جوادی آملی)/ ۲۱۶ و ۲۷۱ و چند مورد دیگر.

۲۹- سید ابوالقاسم خویی. *الطهارة* ۱/ ۳۲۱ و ۵۱۴، *الصلاة* ۴۶/۱ و ۶۹، و حدود ۲۰ مورد دیگر. *اجود التقریرات* ۱۷۷/۲.

۳۰- شیخ مرتضی حائری. *الخمس*/ ۸۴۴.

۳۱- خمینی. *الطهارة* ۳۰۴/۱، ۳۵/۳، *البیع* ۴۵۰/۲، *المکاسب المحرمة* ۲۴۵/۱ و ۵۴/۲ و حدود ۱۰ مورد دیگر.

۳۲- سید محمدرضا گلپایگانی. *الحج* ۸/۱ و۲۵. *الشهادات* ۱۹۹/۱. *الهدایة* ۲۸/۱ و ۳۹.

۳۳- سید مصطفی خمینی. *الطهارة الکبیر* ۳۵۸/۲، *تفسیر القرآن*۱/ ۳۹۶.

۳۴- علی نمازیشاهرودی. *مستدرک سفینة البحار*۷/ ۳۲۷، ۵۱۱/۹.

۳۵- باقر شریف القرشی. *حیاة الامام الرضا* علیه‌السلام ۹/۲ و۱۰ و۱۵.

۳۶- عزیزاله عطاردی، *مسندالامام الرضا* علیه‌السلام ۱۱۰/۱، ۱۶۰/۲ و۱۷۲.

۳۷- میرزا محمد مشهدی. *کنز الدقائق* ۴۲۵/۱ و ۴۳۶ و چند مورد دیگر.

۳۸- حویزی. *نور الثقلین* ۳۹/۱ و ۷۴ و حدود ۲۰ مورد دیگر.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

علاوه بر این، اعتبار دو تن از راویانی که در سلسله این حدیث آمده، یعنی عبدالواحد بن محمد بن عبدوس در همان پایان‌نامه ص ۳۵۵-۳۵۹ و اعتبار علی بن محمد بن قتیبه در ص ۳۵۹ اثبات شده است. بهتر آن است که در این گفتار، به همین اشاره بسنده کنیم و جویندگان تفصیل را به رساله دکتری یاد شده ارجاع دهیم.[۱]

بررسی مضمون رساله جوامع الشرایع

درونمایهٔ این رساله را به سه فصل عقاید، احکام و اخلاق می‌توان تقسیم نمود:

الف) اصول اعتقادی رساله

در این رساله اصول خمسهٔ اعتقادی با تعریف هر یک و پاسخ به بعضی از شبهات مطرح شده است که عبارتند از:

۱- بخش اول: معرفت خدای متعال

رساله با شهادت به وحدانیت خداوند آغاز می‌شود و حضرت می‌خواهند خدای متعال را با ذکر اسامی و اوصافش معرفی کنند. این بخش به سه قسمت تقسیم می‌شود:

۱-۱) معرفی خدایا معرفت خدای متعال: با ذکر تهلیل، یگانه بودن، بی‌نیاز بودن و بدون همسر و فرزند بودن

۱-۲) اوصاف خدایا صفات ثبوتیه: قیوم، سمیع، بصیر، قوی، قائم، باقی، نور، عالما لایجهل، قادرا لایعجز، غنیا لایحتاج، عدلا لایجور

۱-۳) بیان صفات سلبیه خداوند: انه خالق کل شی، لیس کمثله شیء، لا شبه له، لا ضد له، لاندّ له و لا کفو.

تمام اوصاف خداوند دراین بخش به صورت نکره آمده و نکره افادهٔ عموم می‌کند (*تفتازانی، بی تا*/۸۸) و پیوسته آوردن صفات در مورد خداوند، دلالت بر ثناء و تعظیم دارد.

---

۱. بخش اعتبار سندی و دلالی رساله توسط ویراستار به مقاله افزوده شده است.

(*غلامنینی*، ۱۹۱۲/ ص ۵۶۷). به بیان دیگر، این بخش اشاره به توحید صفاتی است، به این معنی که خدای متعال از نظر صفات کمال، یگانه است (*بیابانی اسکوئی*، ۱۳۹۰/ص ۲۶۰).

۲- بخش دوم: شهادت نبوت

پس از شهادت به وحدانیت خداوند، شهادت به نبوت پیامبر و ذکر اوصاف ایشان و جایگاه خاص حضرت در رساله آمده است به ترتیب زیر:

۲-۱) اوصاف پیامبر: عبد، رسول، امین و برگزیده در میان خلق.

۲-۲) جایگاه پیامبر: سید المرسلین، خاتم البنیین، افضل العالمین.

۲-۳) ویژگی منحصر به فرد پیامبر: پیامبری پس از او نیست و شریعتی جایگزین آن نمی‌شود.

۲-۴) تصدیق به معجزهٔ پیامبر: هر آنچه که پیامبر آورده یعنی قرآن حق آشکار است.

۲-۵) بیان اوصاف قرآن: برتری نسبت به سایر کتب آسمانی، ابتدا تا انتهایش حقیقت محض است.

۲-۶) اشاره به اقسام آیات قرآن: محکم و متشابه، خاص و عام، وعد و وعید، ناسخ و منسوخ و احکام.

تمام اوصاف به خاطر تعظیم مضاف، به صورت معرفه به اضافه آمده است. (*تفتازانی*، *بی‌تا*/۸۸)

۳- بخش سوم: شهادت به امر ولایت

در این بخش، معرفی حجّت الهی پس از پیامبر یعنی حضرت علی علیه‌السلام و اوصاف ایشان و همینطور امامان پس از ایشان آمده است:

۳-۱) معرفی حضرت علی علیه‌السلام به عنوان جانشین، برادر، خلیفه و جانشین پیامبر و این که حضرت علی نسبت به پیامبر به منزلهٔ هارون به موسی علیه‌السلام است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۳-۲) اوصاف حضرت علی علیه‌السلام: امام المتقین، قائد الغر المحجّلین، یعسوب المومنین، افضل الوصیّین.

۳-۳) معرفی امامان پس از حضرت علی علیه‌السلام (در نسخهٔ عیون الاخبار، تا حضرت مهدی عجل الله فرجه معرفی شده است).

۳-۴) ویژگی امامان: خاندان پیامبر، آگاه‌ترین افراد به قرآن و سنت پیامبر، عادل‌ترین اشخاص در قضاوت، شایسته‌ترین افراد به امامت در هر زمان.

۳-۵) اعتراف به تولی: آنان عروة الوثقی، پیشوای هدایت، حجت بر اهل دنیا و جانشینان حقهٔ خداوند بر روی زمین هستند.

۳-۶) بیان تبری: مخالف امامان، گمراه و گمراه کننده و تارک حق و هدایت هستند.

۳-۷) ضرورت شناخت امام: آنان مفسران قرآن و ناطقان از جانب رسول خدا هستند و هرکس بمیرد در حالی که امام زمانش را نشناسد و از او و پدرانش پیروی نکند، به مرگ جاهلیت مرده است.

۳-۸) سیرهٔ امامان: ورع، عفت، راستی، صلاح، کوشش، اداء امانت، طول سجود، شب زنده داری، دوری از محارم، صبر همراه با انتظار فرج، خوش صحبتی، حسن جوار، احسان کردن، بی‌آزاری، گشاده‌رویی، خیرخواهی و مهربانی نسبت به مومنان از اوصاف این پیشوایان بزرگ است.

۴- بخش چهارم: عدل

پس از شهادات سه گانه، نوبت به اصل چهارم دین یعنی عدل می‌رسد. این بخش در ثلث سوم رساله آمده است که "أن افعال العباد...". این بخش هشت محور اصلی دارد:

۴-۱) افعال انسان: کارهایی که از بندگان خدا سر می‌زند، مخلوق به خلق تقدیری خداست نه خلق تکوینی.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۴-۲) اختیار انسان: در انجام فعلی یا عدم آن، نه اعتقاد به جبر صحیح است و نه اعتقاد به تفویض.

۴-۳) تعریف اثباتی عدل به تعبیر امام رضا علیه‌السلام:

یک. خداوند، شخص بی‌تقصیر را به جرم کسی دیگر مجازات نمی‌کند، یعنی حتی فرزندان را به جرم پدران مجازات نمی‌کند، کسی بار گناه دیگری را به دوش نمی‌گیرد و آنچه به انسان می‌رسد نتیجهٔ تلاش و کوشش خود اوست.

دو. خدا دائما در حال بخشش است و به احدی ظلم نمی‌کند.

سه. خدا اطاعت کسی را که ظلم می‌کند و مردم را گمراه می‌سازد، واجب نمی‌کند (در حالی که اطاعت خودش را بر بندگان واجب کرده است) " و ما خلقت الجنّ و الانس الا لیعبدون" (*ذاریات*/۵۶)

چهار. و اگر افعال انسان کافر به اراده‌ی خودش نباشد و ناچار باشد که در برابر شیطان تسلیم شود، خدا پیامبران را نمی‌فرستاد و روز قیامت و برانگیخته شدن معنا نداشت.

۴-۴) پاسخ به این پرسش که حکم کسی که مرتکب گناه می‌شود چیست؟ مومن است یا کافر؟

در پاسخ به‌این سؤال، حضرت می‌فرمایند: اسلام وایمان دو مقولهٔ از هم جدا هستند. هر مؤمنی مسلمان است ولی هر مسلمانی مومن نیست، چرا که روح ایمان دراین چند مورد از انسان گرفته می‌شود: هنگامی‌که دزدی می‌کند، هنگامی‌که شراب می‌نوشد، هنگامی‌که مرتکب قتل نفس می‌شود. پس کسی که به واسطهٔ خطایی حدود الهی برای او اجرا می‌شود، نه کافر است و نه مؤمن.

۴-۵) عدالت در مورد مؤمن و کافر: کسی را که به واسطهٔ ایمانش به بهشت وارد شده و در آنجا جاودان گشته، به جهنم داخل نمی‌گرداند. و کسی را که به واسطهٔ نفاق، فسق یا انجام گناه کبیره مستحق آتش جهنم شده است، با مؤمنان محشور نمی‌دارد و به

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

بهشت داخل نمی‌گرداند. جهنم فقط جایگاه کافران است و گناه هر شخص موجب می‌شود که او را مستوجب دوزخ گردان

۴-۶) پاسخ به این پرسش که آیا برای غیر مومن شفاعت وجود دارد؟

می‌فرمایند: اگر کافر، فاسق، منافق و یا مرتکب گناه کبیره طلب شفاعت کند، جایز است.

۴-۷) ضرورت و وجوب امر به معروف و نهی از منکر با زبان (یعنی به طور مستقیم)

۴-۸) تعریف ایمان: ایمان یعنی انجام واجبات، دوری از محرمات. مظاهر سه گانهٔ ایمان عبارتند از: اعتقاد قلبی، اقرار زبانی و عمل با اعضاء و جوارح.

۵- بخش پنجم: معاد

در این بخش که یکی از مسلمیات هر مؤمن است، اعتقاد به زندگی پس از مرگ و حساب و کتاب اعمال در سرای دیگری است که حضرت اعتقاد به موارد زیر را شرط ایمان می‌دانند:

۵-۱) اعتقاد به عذاب قبر

۵-۲) وجود نکیر و منکر

۵-۳) اعتقاد به مبعوث شدن پس از مرگ

۵-۴) اعتقاد به مواقف قیامت یعنی حساب، میزان و صراط

ب) احکام

احکام مطرح شده در رساله به صورت ایجاز و اختصار آمده است و احتمال می‌رود که دلیل آن یکی از چهار مورد زیر باشد:

یک. سر فصلهای اصلی این علم، محدود به همین موارد بوده و به مرور زمان و براساس نیاز جامعه‌ی هر دوره به مطالب اضافه گردیده و یا استنباط مراجع و بزرگان به آن اضافه شده است. این نظر را برخی از خاورشناسان مطرح می‌کنند و مجال بررسی آن در این مقاله نیست و خود مقالهٔ دیگری می‌طلبد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

دو. مطالب مطرح شده در رساله، مطابق با پرسش‌های مأمون بوده، لذا حضرت به احکامی اکتفاء کرده‌اند که مورد سؤال بوده است. طبعاً جایی که امام سکوت کرده‌اند یا طرح آن را به صلاح نمی‌دانستند، باید به منابع حدیثی دیگری مراجعه نمود.

سه. عصر امام رضا، اوج شکل گرفتن مکاتب گوناگون و جلسات بحث و گفتگوی علمی بوده و امام از این طریق، مواردی را طرح کرده و پاسخ داده‌اند که شبهات روز و نقل محافل علمی بوده‌اند و البته مطالب مطابق شبهات بوده است.

به هر حال، مطالبی که در احکام آمده، به شرح زیر است:

۱- احکام طهارت

در این بخش به سه نکته اشاره شده است:

۱-۱) وضوی صحیح، مبطلات وضو، بیان یک اختلاف در حکم وضو بین شیعه و دیگران که هر کس مسح پا را از روی کفش بکشد، عمل او مخالف دستور خدا و عمل پیامبر است. حضرت علی علیه‌السلام هم با این عمل مخالف بوده است و حضرت علی در پاسخ به عمر فرمودند: "من می‌دانم که رسول خدا پس از نزول سورهٔ مائده، بر روی موزهٔ (پاپوش) خود مسح وضو نکرد".

۱-۲) بیان غسلهای واجب و مستحب:

غسلهای واجب، جنابت، احتلام، حیض و مس میت است. و غسلهای مستحب، غسلهای روز جمعه، عیدین، به هنگام وارد شدن به مکه و مدینه، غسل زیارت، غسل احرام، روز عرفه، شب اول، شب نوزدهم، شب بیست و یکم و بیست و سوم ماه مبارک رمضان است.

۱-۳) اشاره به موجبات غسل در بانوان (حیض، استحاضه و نفاس):

آنچه که موجب حیض است بین ۳ تا ۱۰ روز است. در غیر این صورت، استحاضه است. تفاوت حائض و مستحاضه در انجام تکالیف شرعی است، چون حائض باید

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

نماز را ترک کند و قضا ندارد، و روزه را ترک کند و قضا دارد، ولی مستحاضه باید غسل کند و نماز بخواند.

۲- حکم نماز

در این قسمت، امام به بیان نماز یومیه پرداخته‌اند که ۱۷ رکعت فریضه و ۳۴ رکعت نافله است، بیان فضیلت نماز جماعت و آن، شرایط نماز مسافر، تأکید بر قنوت در نمازهای یومیه، کیفیت نماز میت (زیرا این نماز، سلام و رکوع و سجود ندارد)، و سرانجام کیفیت نماز عیدین.

۳- احکام زکات:

این بخش در دو قسمت آمده: زکات مال و زکات بدن (فطره) با بیان میزان و نوع آن، زکات بر همه واجب است چه صغیر و چه کبیر، چه آزاد و چه بنده، و باید به شیعه‌ی امامی داده شود.

۴- احکام روزه:

این قسمت ابتدا حکم روزهٔ واجب را بیان می‌کند، آغاز روزهٔ ماه رمضان با رویت هلال ماه رمضان و پایان آن با رویت هلال ماه شوال، تأکید بر این نکته که نماز تراویح[۱] به جماعت جایز نیست، روزه‌های مستحبی شامل: سه روز در هر ماه، روزهٔ ماه شعبان (که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: شعبان ماه من است و ماه رمضان ماه خداست).

۵- احکام حج:

در این قسمت، شرط حجّ تمتع را استطاعت دانسته و مستطیع را تعریف کرده و شکل حجی را که عامّه به جا می‌آورند و همینطور احرام پیش از میقات و قربانی ناقص را جائز نمی‌داند.

---

۱. جمع ترویحه و اصطلاحا به نمازهای مستحبی چهار رکعتی گفته می‌شود که در شبهای ماه مبارک رمضان خوانده می‌شود و پس از هر چهار رکعت اندک استراحتی می‌کنند اهل سنت بیشتر در شبهای ماه رمضان آن را می‌خوانند از زمان خلیفه دوم به بعد، این نماز به طور رسمی و همه گیر شایع شده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۶- احکام جهاد

پیرامون احکام جهاد به چهار مورد اشاره می‌کنند:

۶-۱) جهاد فقط با امام عادل واجب است

۶-۲) هرکس از مال خود دفاع کند و در این راه کشته شود، شهید است.

۶ -۳) کشتن کافر در حال تقیه و همینطور شورشی که بیم خطر جانی دارد و خوردن مال مردم، جائز نیست.

۶ -۴) تقیه در محل خود واجب است و اگر کسی از روی تقیه سوگندی بخورد تا ظالمی را از خود دفع کند، اشکال ندارد.

۷- احکام طلاق و ازدواج

صحت طلاق و ازدواج را سنت پیامبر می‌دانند. می‌فرماید: هر طلاقی مخالف قرآن باشد طلاق نیست، همانطور که هر ازدواجی که مخالف سنت باشد درست نیست، بیش از چهار زن آزاد را نمی‌توان در آن واحد به عقد نکاح در آورد و هرگاه زنی را سه بار طبق سنت طلاق دهند، برای شوهر طلاق دهنده حلال نیست تا شوهر دیگری کند.

۸- احکام ارث

در این بخش احکامی‌مطرح شده است به شرح زیر:

۸-۱) طبق قانون خداوند، عول[1] در ارث راه ندارد.

۸-۲) با وجود پدر و مادر و فرزند ویکی از طرفین (زوج و زوجه)، طبقهٔ دیگر ارث نمی‌برند.

۸-۳) عصبه[2] هم در دین خدا راهی ندارد.

---

۱. در بخش سهام ارث نسبت ترکه‌به سهام ورثه یا به اندازه است یا ترکه کمتر از سهام ورثه است که "عول" نامیده می‌شود.

۲. اگر ترکه‌بیشتر از سهام وارثه باشد "تعصیب یا عصبه" نامیده می‌شود. اهل سنت معتقدند اگر مال زیاد باشد، به خویشاوندان پدری از طبقه‌ی دوم وارث داده می‌شود، اهل بیت آن را قبول ندارند. (*غضنفری، بی‌تا*/ ج۲، ص ۳۷۷)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

۹- حکم خوردنی‌هایی که حرام است.

در این بخش تمام خوردنی‌های حرام و ملاک حلال وحرام را بیان می‌فرمایند.

۹-۱) شرب خمر حرام است، حتی مقدار کمی از آن.

۹-۲) گوشت حیوانات درنده و نیش دار حرام است.

۹-۳) پرندگانی که چنگال دارند و پرندگانی که چینه دان ندارند (گوشت‌خوارند نه دانه‌خوار) گوشتشان حرام است.

۹-۴) طحال حرام است، چون خون منجمد است.

۹-۵) ماهی نرم و بی استخوان، ماهی که در آب مرده، ماهی بدون پولک و ماهی که تیغ بُرّنده در پشت دارد، گوشتش حرام است.

۹-۶) هر تخم پرنده‌ای که دو طرفش تفاوت دارد حلال است و اگر دو طرفش برابر است حرام است.

۱۰- مسائل متفرقه

این مسائل عبارتند از:

۱۰-۱) حکم استفاده از گوشت بره تودلی که می‌فرمایند: حکم آن مثل حکم مادر آن است، یعنی در صورت زنده بودن باید ذبح شود و بعد گوشت آن استفاده گردد.

۱۰-۲) استحباب عقیقه یعنی قربانی گوسفند برای نوزاد دختر یا پسر در روز هفتم، تراشیدن سر نوزاد، نام‌گذاری کردن و صدقه دادن طلا یا نقره به اندازهٔ موی سر نوزاد در روز هفتم.

بخش سوم- بیان اصول اخلاقی

سومین بخش از مطالبی که از این رساله فهمیده می‌شود، بیان مسائل اخلاقی است:

یک. صلوات فرستادن بر پیامبر در همه جا از جمله هنگام وزیدن بادها و عطسه کردن

دو. دوستی و موالات اولیاء خدا و دوستانشان (تولی)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

سه. بیزاری و دشمنی با دشمنان اولیاء خدا و برائت از پیشوایان گمراهی و ضلالت (تبری)

چهار. خوش‌رفتاری با والدین، اگرچه مشرک باشند، و تشکر از والدین.

پنج. اجتناب از گناه کبیره و بیان ۲۷ مورد از گناهان کبیره: قتل نفس، می‌خواری، عاق والدین، گریز از جبههٔ جهاد، خوردن مال یتیم، خوردن مردار، خون و گوشت خوک و قربانی به جز برای خدا، خوردن ربا و مال حرام پس از علم به حرمت آن، قمار کردن، کم فروشی با ترازو و پیمانه، زنان پاکدامن را متهم کردن، زنا، لواط، گواهی ناحق، یأس از رحمت خدا، ایمن از مکر خدا، ناامیدی رحمت خدا، کمک به ظالمان و اعتماد به آنان، قسم دروغ، ندادن بدهی در صورتی که مشکلی برای پرداختش ندارد، تکبر، کفر، اسراف، تبذیر، خیانت، کتمان شهادت، کارهای لهوی که انسان را از یاد خدا باز می‌دارد مثل غناء و تار زدن، اصرار بر گناه صغیره.

نتیجه‌گیری

پس از مطالعهٔ متن رسالهٔ جوامع الشریعه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱- این رساله را می‌توان در کتاب *تحف العقول* اثر ابن شعبه و در کتاب *عیون اخبار الرضا* شیخ صدوق یافت

۲- این رساله توسط امام رضا علیه السلام و به درخواست مأمون نوشته شده است.

۳- موضوع رساله کلیاتی مربوط به حلال و حرام و واجبات و مستحبات به صورت اختصار و ایجاز است که خلاصهٔ آن در جدول منعکس شده است:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]

سرفصل مطالب	موضوعات کلی	موضوعات جزئی
اصول اعتقادی‌یا عقائد	۱-معرفت خدای متعال‌یا توحید	۳ مورد
	۲-شهادت به نبوت	۷ مورد
	۳-شهادت به امر ولایت	۸ مورد
	۴-عدل و پاسخ به شبهات آن	۸ مورد
	۵-اعتقاد به معاد	۴ مورد
احکام	۱-احکام طهارت	۳ مورد- غسل و وضو و احکام حیض و نفاس
	۲-احکام نماز	نمازهای واجب و مستحب
	۳-احکام زکات	زکات مال و زکات بدن
	۴-احکام روزه	روزه‌های واجب و مستحب
	۵-احکام حج	شرط حج تمتع و تعریف استطاعت
	۶-احکام جهاد	۴ مورد
	۷-احکام طلاق و ازدواج	مطابق با سنت پیامبر
	۸-احکام ارث	عدم جواز عدل و عصبه
	۹-احکام خوردنی‌ها	۶ مورد
	۱۰-مسائل متفرقه	۲ مورد عقیقه و حکم ذبح بره تودلی
مسائل اخلاقی‌یا اخلاقیات	۱-صلوات فرستادن و استحباب و زمان آن	
	۲-تولی	
	۳-تبری	
	۴-خوش رفتاری و احترام و اطاعت والدین	
	۵-اجتناب از گناهان کبیره و معرفی آنان	

منابع

قرآن کریم

۱- ابن شعبه حرانی، حسن، *تحف العقول*، کتاب فروشی اسلامیه، تهران/ ۱۳۵۵

۲- امین، سید محسن، *اعیان الشیعه*، دارالتعارف - بیروت/ ۱۹۸۳-۱۴۰۳

۳- انوری، حسن، *فرهنگ بزرگ سخن*، انتشارات سخن، تهران، چاپ سوم/۱۳۹۰

۴- ایرانلو، رمضانعلی، *پژوهشی پیرامون آثار منسوب به امام رضا علیه السلام*، ماهنامه حکمت و معرفت

www.irip.ir

۵- بیابانی اسکوئی، محمد، *توحید و اسماء و صفات*، انتشارات نباء، چاپ اول/۱۳۹۰

۶- تفتازانی، سعدالدین، *مختصر المعانی*، انتشارات مصطفوی قم/ بی‌تا

۷- زرکلی، خیرالدین، اعلام، *دارالعلم للمعایین*، بیروت، چاپ هفتم/۱۹۸۶

۸- خوئی، سیدابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، تهران، مرکز نشرالثقافه‌الاسلامیه، چاپ پنجم/۱۴۱۳

۹- صدوق، محمد بن علی، *عیون اخبار الرضا*، انتشارات جهان – تهران/ ۱۳۷۸ ق

۱۰- طوسی، محمدبن حسن، *رجال طوسی*، تحقیق جواد قیومی، نشر اسلامی، چاپ پنجم/ ۱۴۳۰

۱۱- غضنفری، مهدی، خود آموز لمعه، انتشارات برهان چاپ دوم/ ۱۳۵۶

۱۲- غلائینی، مصطفی، *جامع الدروس العربیه*، دار الکلوخ، چاپ اول/ ۱۳۳۰-۱۹۱۲

۱۳- فضل اله، محمدجواد، تحلیلی *از زندگانی امام رضا علیه السلام* ترجمه سید محمد صادق عارف، بنیاد پژوهش‌های اسلامی‌آستان قدس رضوی، مشهد/ ۱۳۸۵

۱۴- قمی، شیخ عباس، *هدیه الاحباب*، انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم/۱۳۶۳

۱۵- مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، مؤسسه الوفاء، بیروت، لبنان، چاپ دوم/۱۴۰۳-۱۹۸۳

۱۶- مدرس تبریزی، محمدعلی، *ریحانه الادب*، ناشر کتاب فروشی خیام، نوبت چهارم/۱۳۷۴

۱۷- مهدی پور، محمود، *مقاله‌ی عقیدت و شریعت دراندیشه رضوی* شماره ۱۵ آذر ۸۴

ww.haw zah.net

۱۸- نجاشی، احمد بن علی، *رجال نجاشی*، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ هفتم/ ۱۴۲۴

۱۹- سایت‌ها

1-www.afkar news
2-www.irip.ir
3-www.razavi.ir

۲۰- نرم افزار درایه النور نسخه ۱/۲ – مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی

Dirayat al-noor 1.2/2011

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.6.2]